

6. Іларіон. Біблійна поезія: Літ. монографія / Іларіон // Віра й Культура. – 1961. – Ч. 3. – С. 3-7.
7. Іларіон. З Новим Роком, з новим щастям! [Новорічне Слово] / Іларіон // Слово Істини. – 1951. – Ч. 4. – С. 1-2.
8. Ільницький О. Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» / О. Ільницький // Слово і час. – 1990. – №4. – С. 51-56.
9. Корольова В. Чи варто виправдовувати Чіпку?.. / В. Корольова // Українська мова і література в школі. – 1990. – №9. – С. 72-74.
10. Мирний Панас. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Оповідання. Повісті. Роман. Драматичні твори (1872-1898) / Панас Мирний. – К. : Наукова думка, 1989. – 752 с.
11. Михайлин І. Воли і ясла: До філософської інтерпретації роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» / І. Михайлин // Зб. праць Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 2. – С. 61-73.
12. Тимків Н. Роль і місце авторської позиції у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» / Н. Тимків // Українська література в загальноосвітній школі. – 2005. – №10. – С. 21-25.
13. Турчин М. Пропаща доля внука : Ще одне прочитання образу Чіпки / М. Турчин // Дивослово. – 2004. – №9. – С. 19-22.
14. О[гієнко] І. За добре ставлення : [Постскрипtum до листа Надії Цвірки з Вінніпегу] / І. О[гієнко] // Рідна Мова. – 1937. – Ч. 5. – 230 с.

The article deals with problems of the Panas Myrnyi's world vision, in particular, emphasis on the role of biblical truth sin life and creation of writer. The author draws attention on the issue of biblical interpretation as the ideological and moral complex in the art world of the novel «Dooxen roarif the mangeris full?».

Key words: biblical truths, image and motifs, mission, spirit, spirituality, morality.

Отримано: 18.11.2016 р.

УДК 94(477.42):929.52

В. Г. Святненко*, С. В. Святненко**

**письменник, смт Брусилів,*

***аспірант, Докторська школа родини Юхименків НАУКМА, м. Київ*

БРУСИЛІВСЬКИМИ СТЕЖИНАМИ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті приведені досі невідомі широкому загалу сторінки життя і діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона), пов'язані з Брусилівом. На основі красномовних досліджень встановлені збережені донині місця, будівлі, хати, де бував, працював або проводив свій час видатний вчений. Особливе місце серед них займають хата, де він народився, і будівля Вищого початкового училища, яке було відкрите в Брусиліві за його сприяння.

Ключові слова: Іван Огієнко, Брусилів, Огієнківська хата, Вище початкове училище, Свято-Вознесенська церква.

Забашта – найдавніший куток Новомістя Брусилова, що й понині зберіг природну красу минулого: окутаний з півдня і заходу лісами, омитий з усіх боків річками, озерами і безлічними водоймами, потопаючий у розкинутий по берегам верболозах, занурений у непролазні піщугани поблизу базару та в прилеглих до лісувulichках. Посередині Забашти при дорозі, що вела на Івницю, а далі до Житомира стояла невелика дерев'яна хатина, вкрита соломомою. Видовжена до

городів, причілкою до вулиці, з низькими вікнами, що ледь не торкалися призьби, вона привертала до себе увагу високою ялиною посеред двору. 2 (15) січня 1882 р. в цій хатині в родині колишнього солдата царської армії Івана Огієнка (по-вуличному Рульки) народився найменший син Івасик, якому судилося стати видатним українським вченим, політичним, громадським і церковним діячем, мовознавцем, лексикографом, істориком церкви, педагогом.

«Оця хатинка при дорозі
Навіки пам'ятна Борині,
Бо тут його дитячі нозі
Ходили, наче по Святині» [1, с.17].

У наш час про Огієнківську хату нагадує гранітний знак з написом: «На цьому місці розташовувалося обійстя поета, прозаїка, перекладача, професора, доктора філософії Івана Івановича Огієнка». Але насправді садиба майбутнього вченого розміщувалася навпроти, на теперішній вулиці Лесі Українки, 29. Тут збереглася й батьківська хата, відновлена після пожежі 1897 року. Вона залишилася при собі типові риси селянської господи кінця XIX століття: два вікна до вулиці, одна стіна глуха, сіни, що розділяли житлову частину й ту, що для худоби. Згідно із заповітом старого Рульки, хата дісталася у спадок братам Михайлові та Іванові – одна на двох. Будучи вже знаним вченим, Іван Огієнко зробив для своєї родини кімнатку й кухню у тій частині, де колись стояла худоба [4, с.90]. І хоча київські Огієнки рідко в ній зупинялися, святочна і велична батьківська хатина слугувала Івану Івановичу своєрідною пам'яткою про дитинство, маму, рідних. Цікаво, що вона пережила всі лихоліття національно-визвольної війни, німецької окупації, природні стихії, а також кількох нових господарів. По сусідству була хата брата Василя. Вона також, хоч і в добудованому-перебудованому вигляді, стоїть на вулиці Лесі Українки, 31. Улітку в ній зупиняються дачники – діти й онуки Антоніни Василівни Хмарук, племінниці та похресниці Івана Огієнка. А там, де нині меморіальне місце, слався невеликий вигін із старезними тополями, під розлогими кронами яких ще й у 80-ті роки минулого століття знаходили прихисток забаштинські дитячі компанії.

«В дворі тополі на сторожі
Із небом тихо розмовляли...» [1, с.18].

Через дорогу на сусідній вулиці, там, де в радянський час красувалися будівля ветаптеки та прилеглий до неї житловий будинок Трохима Хмарука, розміщувався невеликий березовий гайок – улюблене місце забав і пустоців маленьких забаштинців. Уздовж вулиці в бік центру містечка простягнувся єврейський квартал – великі хати на кілька родин, з прибудованими до них ошатними крамничками. З раннього дитинства допитливий Івасик проводив час у гайку разом з місцевими єврейськими дітьми, завдяки яким опановував іврит. О. Опанасюк згадував про єврейського хлопчика Гершка, з яким товаришував вдовин син. Саме він першим розповів Івасю про загибель батька [4, с.53]. Дружні відносини з земляками-євреями залишилися в Огієнка й у дорослому житті. Про це, зокрема, свідчить його переписка за 1910-1912 рр. з Дувідом та Генено Турбовськими з Брусилова, а також Пашею Марховською з м. Ревеля (назва м. Таллінна до 1917 року) [2].

Хлопець часто проводив свій вільний час у густих прибережних верболозах, любив посидіти на березку над річкою, мріючи про заможне життя, бродив вузькими витоптаними стежинами зарослого Забаштинського лісу, звідки повертався з оберемками дров. Любов до природи та рідної землі привила Івасю бабуся Якилина, яка ходила з внуком в ліс по ягоди, гриби та всіляке помічне зілля.

«Любив Іван над все природу,
Й пізнав її глибоку мову:
Він знав, як двір свій, тиху воду,
І з лісом вів живу розмову» [1, с.20].

Влітку 1918 року під час свого останнього приїзду до Брусилова Іван Огієнко разом з племінником Григорієм, сином брата Федора, плавали на човні та рибалили на притоці Брусилівки, що за городами через вулицю. Як пригадував двоюрідний онук професора Григорій Андрійович Огородник на початку 1990-х років, у той день Іван Іванович був у дуже красивому солом'яному брилі. Він з ностальгією розповідав Грицю як любив ловити раків у цій малій забаштинській річці. Але в його словах відчувалися смуток і тривога [3].

Наприкінці XIX ст. Забашта була густозаселеною безземельною частиною Брусилова. Майже в кожному дворі проживало по три-чотири родини. На відміну від кутків Старомістя, де переважало сільське населення, у Новому місті більшість людей займалася ремеслами та торгівлею. На вулиці, де жили Огієнки, промишляли кушнірі (кожушники) та шевці (сапожники). Кожушниками були рідні брати Івана Івановича – Федір, Василь і Михайло, а також сусіди Огородники. Трохи вдалині за річкою, поблизу старої дикої груші на початку кутка Тихі Верби виднілася чинбарня (нині там Одеський масив селища). Перейшовши вузькою кладкою притоку Брусилівки, малий Іванко часто підробляв на чинбарні. Кожум'яки дружили з кмітливим хлопцем і завжди раділи зустрічі з ним [4, с.184].

Іван Огієнко рано проявив тягу до знань, а його першим учителем був солдат, охоронець панського маєтку російського генерала Олексія Синельникова. Він не тільки навчив малого абетки, але й розповів про те, що діти солдатів навчаються за «царевий кошт» [4, с.184]. Більша частина маєтку брусилівського поміщика збереглася до нашого часу. Якщо з центру містечка перейти мостом через річку Здвиж, відразу ж з лівого боку на вулиці Лермонтова, в колишньому липовому парку, розташована будівля, обнесена цегляним муром, а з правого – залишки муру з воротами [5, с.231]. Житловий будинок Синельникових, який одночасно слугував ще й поміщицькою резиденцією, був одноповерховим, збудований за типовим на той час у Російській імперії проектом з використанням місцевих матеріалів і залученням вмілих майстрів. Стіни будівлі зроблені із знаного на всю округу брусилівського дуба – товсті та високі із зубчастим дощаним різьбленням попід стріхою по всьому периметру [7, с.35].

За знаннями Іван Огієнко ходив на Старомістя. Школа розміщувалася у хаті дяка на початку Рожівської вулиці. Нині там людська садиба, що майже впритул підступає до вчительської двоповерхівки (вулиця Героїв Небесної Сотні, 9-11).

Цікаві епізоди про шкільне навчання Івана Огієнка віднайшов у нотатках вчителя Івана Сливки письменник Олексій Опанасюк. Зокрема, його вразило те, як брусилівські школярі проводили час до початку занять і на перервах. Виявляється, що діти вигадували для себе різні виграшки. Так, одного разу, побачивши у школяра невеликий хлібний витрибок, товариші вирішили його розіграти. *«А давайте, хлопці, пограємо в «Петреченка». Як женити, так женити. Зараз же обрали старостів. Старший староста хліб приносить наяву за молодого та в перший клас, де знаходилася школярка, котра була до сподоби молодому. Є посаженні батько й мати, музики, піп і все інше. За яких 15-20 хвилин скоїлося весілля. Музики грали, хлопці, дівчата, батьки і гості танцювали, замість горілки частували квартою води з діжки, яка стояла в сінях»* [6]. Цікаво, що «молодим» виявився учень Іван Огієнко, а за «молоду» була його майбутня дружина Домця Литвинчукова.

На своєму шляху до школи Івасик проходив все Нове місто та два храми Божі – Свято-Вознесенську та Замкову Свято-Воскресенську церкви. Очевидно,

що саме ця навколишня природна краса рідного Брусилова у поєднанні із втаємниченою атмосферою духовності суттєво вплинула на його подальшу церковно-релігійну діяльність. Адже щодня він бачив, як серед білої туманної завіси славного Здвижа із сусідніх пагорбів виблискували своїми золотавими куполами Воскресенська та Вознесенська церкви. Він чув, як на свята та щонеділі навколишня природна краса вбирала в себе церковні дзвони, створюючи своєрідний музично-мистецький ансамбль Старого та Нового Брусилова. Завдяки чудовій акустиці холодного повітря, звуки дзвонів розносилися ген-ген вдалину по всій тамтешній окрузі. Доходячи до найвіддаленіших сіл, вони сповіщали селянам про настання таких довгоочікуваних свят (вихідних). І було в тому благовісті над Здвижем щось глибоко духовне, хвилююче й радісне одночасно.

Тривалий час Свято-Вознесенська церква, яку звели на початку XVII ст., була окрасою Брусилова. Вона розміщувалася приблизно за 50 метрів на захід від теперішньої будівлі дитячої музичної школи. У 30-ті роки минулого століття більшовики зробили з церкви клуб, який існував і під час німецької окупації. При відступі фашистські загарбники спалили будівлю. У середині 1950-х років там побудували двоповерховий будинок для Брусилівського райкому партії. Для брусилівців Новоміська Свято-Вознесенська церква завжди вважалася святинею, адже 1882 р. в ній охрестили видатного українця Івана Огієнка. Копія запису метричної книги про цю подію представлена в експозиції Брусилівського історичного музею імені Івана Огієнка. А 11 червня 1907 року у Вознесенській церкві відбулося вінчання студента Івана Огієнка з Домінікою Литвинчук [7, с.52].

У листопаді 1908 року помирає мати Івана Огієнка, про що він із глибоким сумом пригадує в автобіографічній поемі «На Голготі»:

«Й як тільки вибивсь на дорогу
По школі вищій наш Борина,
Господь забрав вдову-небогу,
Коли могла мати поміч сина...
В селі убогая могила,
В ній спочиває бідна мати...» [1, с.24].

Поховали Євфросинію Федорівну з роду Петриченків поруч із чоловіком Іваном Андрійовичем на старому цвинтарі на Махнівці. Нині там пуста, що за продовольчим магазином на роздоріжжі між Карабачином і Новими Озерянами. Коли Іван Огієнко приїздив до Брусилова, він завжди приходив на могилу матері. Це підтверджує і той факт, що дуже часто родина зупинялася у родичів Корнійчуків на Махнівці, садиба яких стояла недалеко від кладовища. Немає сумнівів і в тому, що вчений був у дільничній земській лікарні, яку відкрили 15 липня 1905 року. На той час будівля лікарні вважалася найсучаснішою у Брусиліві.

Проте найчастіше подружжя Огієнків гостило в батьків Домни. Тесть Данило Іванович Литвинчук навіть прибудував до своєї хати дві кімнати з окремим входом. До 1918 р. родина Івана Огієнка мешкала тут щорічно. Ця забаштинська хата по вулиці Єдності, 106 ще й досі в доброму стані. Нині в ній проживає племінниця Домни Данилівни Леся Петрівна Опара. Відомо також, що у подружжя Огієнків був власний дачний будинок, який розміщувався через вулицю від Литвинчуків. Під час якоїсь стихії він зруйнувався. На початку 1990-х років там був вигін [4, с. 162].

Донедавна невідомим для широкого загалу залишався факт побудови криниць Іваном Огієнком у рідному Брусиліві. Завдяки краєзнавчим розвідкам його земляків, письменників Олексія Опанасюка та Володимира Святненка, одна з них була віднайдена на вулиці Червонюка, 25. 2016 р. під час проведення Огієнківських днів громада Брусилова облагородила криницю, звела над нею журавель, змай-

стрували лавку. Побудовані Іваном Огієнком криниці суттєво доповнюють огієнкознавство цілковито новим напрямком його життєвої діяльності. Крім того, ці криниці мали величезне історичне значення для розвитку містечка.

По-перше, відомо тільки про три криниці у Брусиліві, у побудові яких брав участь Іван Огієнко. Їх і не могло бути багато, оскільки вчений проживав у Києві, а в рідне містечко приїздив влітку на відпочинок. На початку ХХ ст. не було ніякого транспортного сполучення окрім попутними кіньми з брусилівцям, які їздили на київські базари, та пішки. Із залізничної станції Фастів добиралися рідше, а через Брест-Литовське шосе з диліжанса ще рідше. Основним київським напрямком руху вважався шлях на Бишів, тобто по «військовій дорозі». Ось чому тільки одного літа, а саме 1913 року, Іван Іванович Огієнко брав участь у копанні криниць. Ми не знаємо, яку саме роботу виконував наш земляк, але можемо говорити, що він їх будував, оскільки був активним учасником цього процесу. На початку 80-х років минулого століття про Огієнкові криниці розповідав двоюрідний онук вченого Григорій Григорович Огієнко. Причому, він саме так їх і називав «Огієнкові криниці».

По-друге, на початку ХХ ст. криниць у Брусиліві було небагато, особливо на Забашті. Не могло їх бути й поблизу базару. Як відомо, 1900 р. власник Брусилова Олексій Синельников надав вигін під «свинячий базар» (для худоби) на околиці містечка. А ярмаркували ще тривалий час в іншому місці – в центрі. І тільки від 1908 р. базар поступово переходить на Забашту. Не стояло ніяких криниць і на теперішній вулиці Лесі Українки за базаром, бо там Брусилова ще не було. Крім того, вся Забашта потерпала від піщуганів, які навіть коні проїжджали з великими труднощами. Через те, що куток був густозаселеним, тут постійно відчувався брак води. Ось чому, криниці побудовані Іваном Огієнком на Забашті, Кручі та Хомутецькій вулиці мали величезне значення не тільки для місцевого люду, але й для всіх жителів містечка.

По-третє, криниці, які побудував Іван Огієнко за допомогою бетонних кілець, стали першими такими в Брусиліві, що дозволило рити колодязі не тільки значно глибше, але й з фронтальної частини вулиці. До цього брусилівці брали воду з прибережних неглибоких криниць, оббитих зсередини дошками, або з річкових джерел.

Загалом 1913 р. виявився чи не найбільш продуктивним у співпраці Івана Огієнка із земляками-брусилівцями. Крім побудови криниць, протягом січня-травня 1913 р. він видав своє перше краєзнавче дослідження «Містечко Брусилів і його окресности» [8, с.47]. Приват-доцент Київського університету св. Володимира також бере активну участь у зібраннях жителів містечка. На одному з них, а саме 7 липня 1913 р., він запропонував відкрити в Брусиліві Вище початкове училище [9]. Брусилівці дуже схвально відгукнулися на цю пропозицію і уповноважили знаного земляка клопотатись перед повітовим начальством.

У грудні 1913 р. Іван Огієнко подав інспектору народних училищ Радомисьького повіту М. Липовецькому всі відповідні документи для відкриття Брусилівського училища. Півтора роки тривала бюрократична тяганина у повітовому відділі народних училищ. І лише навесні 1915 р. справу було надіслано до Міністерства Народної Освіти [10, с.21].

У фондах ЦДАВО України зберігаються листи до Івана Огієнка, що дозволяють повніше зрозуміти, яке величезне навантаження лягло на його плечі у період підготовки до відкриття навчального закладу в рідному містечку. Крім рутинної паперової роботи, виділяються три основні проблеми організаційного характеру безпосередньо в Брусиліві.

Перш за все – це спротив у справі відкриття нової школи з боку місцевих учителів на чолі із завідуючим двокласним училищем Стасиневичем, а також

жителів Старомістя. Про їхню протидію Івана Івановича повідомляють його племінник Іван Огієнко та брусилівець Іван Литвинчук.

Іван Огієнко (племінник): *«Слыхал я из достоверных источников, что з[осподин] Стасиневич, заведывающий 2-классным училищем, возбудил ходатайство перед начальством, что 4-классное училище для Брусилова не нужно, а нужны брусилевского населения, (в воспитательном смысле) вполне удовлетворяются 2-классным и одноклассным училищами, которые имеются в Брусилове, а если и есть потребность, так это в ремесленной школе»* [10, с.72-73].

Іван Литвинчук: *«...старомиськи люди, не разобравши в чем дело, кричали, что им не нужна школа, кричали даже не выслушавши при каких обстоятельствах и как открывается эта школа. Но Забашта не унывает, решили сами пойти навстречу»* [11].

Фрагменти цих листів свідчать про непорозуміння між жителями Старомістя та Новомістя у тогочасному Брусиліві. У той час двокласне училище розміщувалося на вулиці Рожівській у Старому Місті, через що його жителі виступали головними противниками відкриття нової школи. Коли ж старомиським людям стало зрозумілим, що авторитетний земляк доведе розпочату справу до завершення, вони разом із вчителями радили перейменувати їхнє двокласне училище у Вище початкове [10, с.69]. Але новомістяни твердо вирішили відкрити школу на Забашті. Хоча й тут також не обійшлося без образ. Зокрема, забаштинські євреї, які склали половину жителів кутка, були дуже невдоволені, що чотирирічне Вище початкове училище призначалося тільки для християнських дітей [10, с.72].

Другою проблемою було фінансування, тобто збір коштів на потреби нової школи. Але забаштинці зголосилися допомогти їй у вирішенні цього питання: *«самый бедный (шевчик) даст 2-3 рубля. Многие дадут 15-20 р[ублей]. Есть такие, которые могут дать и 50 р[ублей] и всеми силами соберут 100 руб[лей], лишь бы только была школа»* [11].

Нарешті, третьою і основною проблемою виявилася відсутність потрібного для занять приміщення. Племінник Івана Івановича Огієнка Іван запропонував навіть свій будинок у разі нагальної потреби. Проте у листі сповіщав, що він трохи замалий.

Відомо, що 27 липня 1913 р. у Брусиліві було організовано Товариство взаємного кредиту, одним із засновників якого виступив Іван Іванович Огієнко [12]. Через рік товариство винайняло за 250 крб. щойно збудований будинок племінника вченого [13]. Брусилівці добре пам'ятають цю будівлю, адже в ній у 70-80 роки минулого століття розміщувалася пошта. На початку нинішнього століття будинок розібрали, а згодом на тому місці, за адресою вулиця Митрополита Іларіона, 14, збудували двоповерхову аптеку.

Крім того, протягом 1913-1920 рр. на цій самій вулиці за 200 м у бік Забашти в одному будинку працювали поштово-телеграфна контора й ощадна каса. Звідси відправляли поштові листівки, а також телефонували у справах Іван Іванович, Домна Данилівна та їхні родичі. Нині на тому місці фонтан між універмагом і Брусилівським районним будинком культури, за адресою вулиця Митрополита Іларіона, 17.

Пошуки потрібного приміщення для нової Брусилівської школи тривали майже рік, але виявилися вдалими. У своєму листі племінник Іван сповіщав про це так: *«Дом под н[ачальное] классное училище имеется у Лядова, тот что он выстроил за лавками. Внутри дома еще нет никаких перегородок, т[о] е[сть]комнат, и Лядов мне говорил, что согласен приспособить внутри дом так, как от него потребует училищное начальство. За верхний этаж, который мы хотим снять под училище, Давид Турбовский и другой еще еврей пред-*

лагають Лядову 250 руб[лей], он эту цену просит и с нас. Дом хороший и вполне будет соответствовать училищным требованиям» [14].

Селянин Іван Митрофанович Лядов, який згадується у листі, був відомий тим, що 1910 р. отримав дозвіл на побудову парового раструсового млина в селі Ставище Брусилівської волості [15]. Трохи розбагатівши, він вирішив викупити й брусилівський млин Синельников, який перебував в оренді у Д.В. Гріневського. Фактично домовившись з власником, він розпочинає будівництво свого будинку за єврейськими лавками, через дорогу від млину.

Брусилівці зобов'язались за платню винаймати будинок Івана Лядова та зібрали 1300 крб. готівкою на його облаштування. Дату урочистого акту відкриття Вищого початкового училища було призначено на 1 липня 1916 р. [10, с.72]. На думку М. Тимошика відкриття училища відбулося на початку жовтня. На майдані поблизу Свято-Вознесенської церкви було проведено молебень, а потім брусилівці та гості містечка пішли до приміщення училища для його освячення [16, с. 40]. На урочистому зібранні виступив Іван Огієнко, який закінчив промову такими словами: «Дай Бог, чтобы новое училище принесло новое счастье брусиловцам. Дай Бог, чтобы детки ваши успешно набирались уму-разуму в школе. Дай Бог, чтобы они выросли родителям своим на утешение, а церкви и отечеству на пользу» [17]. Завідувачем навчального закладу було призначено М.Ф. Черовського, а почесним куратором – Івана Івановича Огієнка.

Будинок Вищого початкового училища в Брусиліві зберігся до нашого часу. І хоча в радянський період його зовнішній фасад і внутрішнє розміщення кімнат зазнали суттєвих змін, первісна архітектурна компоновка будівлі залишилася сталою. За 100 років будинок не зазнав руйнувань і роздовито височіє майже в центрі містечка на вулиці Лермонтова, 3. Нині в ньому розміщується відділення Державного казначейства в Брусилівському районі. У довоєнний час тут господарювала радянська міліція, а в післявоєнний – Держбанк. Цікавим видається і той факт, що в цій будівлі працювала племінниця Домни Литвинчук Леся Петрівна Опара.

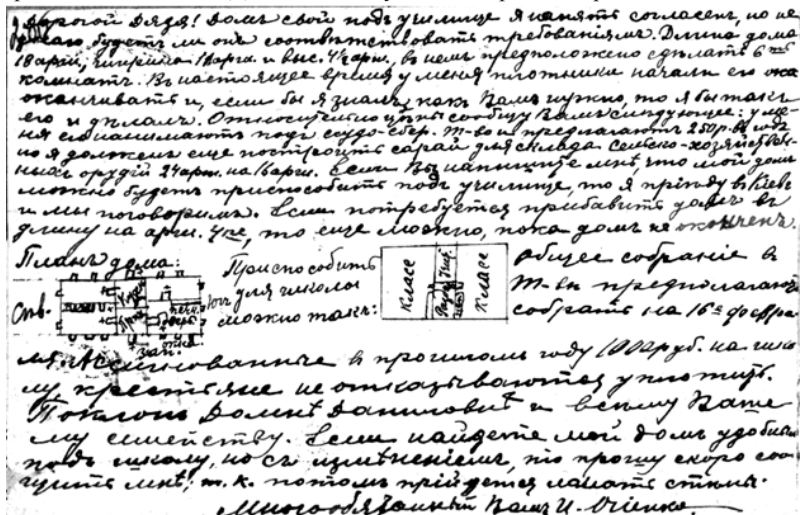

Рис. 1. Лист з Брусилова племінника Івана до Івана Івановича Огієнка від 26 січня 1914 р., в якому він пропонує планування під школу свого нового будинку [13].

Список використаних джерел:

1. Митрополит Іларіон. На Голготі. Поема / Митрополит Іларіон. – Париж : Видавництво «Наша культура», 1947. – Ч. 3. – 94 с.
2. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.5.
3. Спогади Григорія Андрійовича Огородника, записані на початку 1990-х років.
4. Опанасюк О.Є. Іван Огієнко та літописний Воздвижень з його окресами. У спогадах, документах, оповідях, версіях / О.Є. Опанасюк. – Житомир : Видавець Пасічник М.П., 2011. – 224 с.
5. Святненко В.Г. Старожитності здвижень-краю / В.Г. Святненко. – К. : ПАТ «Віпол», 2016. – 452 с. : іл.
6. Опанасюк О. Чи затишно пані Провінції в Житомирі? З буднів письменницького голови / О. Опанасюк. – Житомир : Волинь, 2000. – Режим доступу: http://www.brusilov.org.ua/Articles/Everyday_Life/0062.htm.
7. Святненко В.Г. Рідний край над Здвижень-рікою. У терновому вінку / В.Г. Святненко. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 384 с.
8. Святненко В.Г. Рідний край над Здвижень-рікою. Відлуння сивої давнини / В.Г. Святненко. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.
9. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.38.
10. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969 / упоряд.: І. Преловська та ін. – К., 2011. – 744 с.
11. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.2, арк.4, 4зв.
12. ЦДІАК України, ф.442, оп.643, спр.105, арк.1-4.
13. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.2, арк.2, 2зв.
14. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.2, арк.8, 8зв, 9.
15. ДАКО, ф.1, оп.246, спр.384.
16. Огієнко І. Містечко Брусилів і його околиці. Історичний нарис / І. Огієнко ; укр. переклад, упорядкування передмова та коментарі М.С. Тимошика – К. : Наша культура і наука, 2012. – 336 с.
17. ЦДАВО України, ф.1871, оп.1, спр.2, арк.40.

This article focuses on a unknown pages of life and work of Ivan Ogienko in native town Brusilov. Through local history researches it was found the still preserved places, buildings, houses, where prominent scholar spen this time. His parents' house and the building of the Supreme primary school that was opened by Ivan Ogienko in Brusilov are especially valuable places.

Keywords: Ivan Ogienko, Brusilov, Supreme primary school, house of Ogienko, St. Voznesenskaya Church.

Отримано: 26.09.2016 р.